

Бранка Вранешевић

Одељење за историју уметности, Филозофски факултет, Универзитет у Београду

Разматрање проблема периодизације визуелне културе Балкана у касној антици

Данашња генерација научника сведочи о својеврсној „експлозији“, како је врло домишљато навео Андреа Ђардина у наслову свог рада „Esplosione di tardoantico“, када су у питању студије касне антике, позног Римског царства, раног хришћанства, односно ране византије.¹ Последњих година у научном свету дошло је до приметнијег академског интересовања ка разноврсним утицајима културних, историјских, социолошких и духовних трансформација које су се одигравале дуж читавог Медитерана у периоду од 3. до 7. века. Овај период, такозвана „касна антика“ (*Spätantike*), како ју је први дефинисао Алојз Ригл почетком 20. века², постао је предмет активне и врло плодноне дискусије међу историчарима, историчарима уметности, археолозима, филолозима и многим другим.³ Данас готово да нема аутора који се бави овим раздобљем а да се не осврне на проблем дефиниције термина, хронолошким и географским оквирима свог проучавања и рада. О ком периоду је реч? Колико дуго он траје? Да ли почиње са владавином тетрарха, цара Константина Великог, појавом хришћанства⁴ или можда оснивањем Цариграда?⁵ Да ли се завршава доласком цара Ираклија на власт,⁶ арабљанским освајањима,⁷ или можда траје

¹ A. Giardina, *Esplosione di tardoantico*, in: *Prospettive sul Tardoantico. Atti del Convegno di Pavia 27-28 novembre 1997*, eds., G. Mazzoli, F. Gasti, Como 1999 = *Studi Storici* 40, 1999, 157-180. Ђардина припада струји италијанских историографа који су критиковали дотадашњу периодизацију касне антике сматрајући да обухвата превише дугачак временски распон. Видети још А. Marcone, *La Tarda Antichità o della diffi coltà delle periodizzazioni*, *Studi Storici* 45, 2004, 25-36. Њима су се придружили и поједини британски научници, в. J.H.W.G. Liebeschuetz, *Late Antiquity and the Concept of Decline*, *Nottingham Medieval Studies* 45 (2001), 1-11; id., *The Uses and Abuses of the Concept of 'Decline' in Later Roman History or was Gibbon Politically Incorrect?*, in: *Recent Research in Late Antique Urbanism*, ed. L. Lavan, Portsmouth, *Journal of Roman Archaeology* suppl. vol. 42, 2001., 233-245; A. Giardina, *Préface* to M.-H. Quet, ed., *La «crise» de l'Empire romain. De Marc-Aurèle à Constantin*, Paris 2006, 11-18; id., *The Transition to Late Antiquity*, in: *The Cambridge Economic History of the Graeco-Roman World*, ed. J. Scheidel, Cambridge University Press 2007, 743-768.; G. Traina, *428 dopo Cristo. Storia di un anno*, Rome-Bari, 2007.

² A. Riegl, *Die spätromische Kunstindustrie*, Wien 1901. Осим Ригла велики допринос проучавању овог периода у историји дао је и J. Strzygowski, *Orient oder Rom: Beiträge zur Geschichte der spätantiken und frühchristlichen Kunst*, Leipzig 1901. Види још, J. Elsner, *The Birth of Late Antiquity: Riegl and Strzygowski in 1901*, in: *Art History*, vol. 25, no. 3, 2002, 358-379.

³ Период који ми данас класификујемо као касна антика у прошлости је био посматран и категоризован или као последња и опадајућа фаза античког доба или као почетак средњег века (обзиром да се ради у времену светих отаца цркве и успона хришћанске вере). Међу историчарима ове струје био је Едвард Гибон. Живећи у времену просветитељства водио се идејама пада и опадања и улоге цркве у том процесу, наглашавајући да се ради о тријумфу варварских народа и хришћанства. Е. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. D. P. Wormesley, Penguin Classics: Abridged Edition 2001. Еманципација касне антике настала је као умотворина 20. века, в. J.H.W.G. Liebeschuetz, *The Birth of Late Antiquity*, *An Tard*, 12, 2004, 254.

⁴ M. Gaddis, *There is No Crime for Those Who Have Christ: Religious Violence in the Christian Roman Empire*, Los Angeles, London 2005, 2.

⁵ Ж. К. Шене, Б. Флизен, *Византија: историја и цивилизација*, Београд 2010, 56-92.

⁶ Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1959. (фот.изд. из 1966. године), 48.

⁷ M. Gaddis, *There is No Crime for Those Who Have Christ*, 2.; P. Gurrin, *The Constantinople — New Jerusalem at the crossing of sacred space and political theology*, in: *Новые Иерусалимы: иеротопия и иконография сакралных пространств* (ed. А. Лидов), Москва 2009, 41.

све до 1000. године?⁸ Другим речима, питање је који је историјски догађај довео до „прекида“ између античког и средњовековног света и шта га уопште карактерише.⁹ У овом раду ћемо се осврнути на проблем периодизације када је у питању визуелна култура Балкана, посматрана у оквиру тадашњег Римског царства, а у периоду од 3. до 7. века. Такође, понудићемо неке од одговора и надамо се, отворити пут ка даљим разматрањима, полемикама и тумачењима.

Термин „касна антика“ по својој дефиницији обухвата поље истраживања античких студија у периоду од око 250. године до краја 8. века те обухвата каледоскоп обичаја, вероисповести, културних, економских и социјалних прилика римске, византијске, сасанидске и исламске културе.¹⁰ Без сумње, овај вид периодизације, осим горепоменог А. Ригла који је обликовао термин касна антика, предложио је и развио један од најплодоноснијих научника и истраживача, историчар Питер Браун у свом делу „The World of Late Antiquity (AD 150–750). From Marcus Aurelius to Muhammad“ које је објавио 1971. године.¹¹ Бавећи се култовима светитеља, културним и социјалним променама касноантичког раздобља, а стављајући фокус на религиозну и културну револуцију отворио је не само ново поглавље у проучавању историје Римског царства већ је одбацио идеју о паду и кризи античког света о којој је много раније писао Едвард Гибон.¹² Наиме, до тада уврежено мишљење да се класично раздобље завршава са хришћанским разарањима античких споменика од времена цара Константина Великог завршено је шездесе-

⁸ У историографији постоје различите школе мишљења, свакако научно утемељених, о почацима, трајању и завршетку периода касне антике. Већ смо указали на италијанске историчаре који се углавном везују за почетак владавине Константина Великог а завршетак периода виде у владавини цара Јустинијана I у 6. веку. Другој „групи“, Брауновској, између осталих припада Гарт Фроуден који подржава идеју дугачке касне антике, в. G. Frowden, *Elefantiasi del tardoantico?*, *The Journal of Roman Studies* 15 (2002) 681, 681–686.; id., *From Empire to Commonwealth: The Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton University Press, 1993. Али, неовисно од тога којој групи мишљења (струји) припадају сви се слажу да неки период у историји морају дефинисати политичке, економске и институционалне структуре те га тако и категоризују, в. A. Marccone, *A Long Late Antiquity? Considerations on a Controversial Periodization*, *Journal of Late Antiquity* 1.1, 2008, 18.

⁹ Овде је реч о тзв. „Пиреновој тези“ или „Пиреновој контроверзи“, названој по Анри Пирену (Henri Pirenne), белгијском историчару и медијалисти који у постхумно објављеном делу „*Mohammad and Charlemagne*, (eng. transl. London 1939.)“, бавећи се питањима историје економије, покушавао да дође до одговора када почиње средњи век. Сматрао је да антички свет „траје“ све до 8. века чиме је оспорио до тада уврежено мишљење да су напади варвара и пад Рима 476. године довели до краја античког и почетка средњовековног доба.

¹⁰ G. Frowden, *From Empire to Commonwealth.*; P. Brown, O. Grabar, *Late Antiquity: a Guide to the post-classical world*, Cambridge 1999. Неки историчари попут Н. Pirenne, *Mohammed and Charlemagne*, сматрају да није германска већ арапска инвазија довела до прекида вишевековног континуитета са медитеранским светом античког раздобља и његовом дотадашњом културом, в. коментар на његово дело W.H.C.Frend, *The Donatist Church*, Oxford 1952.; P. Brown *The World of Late Antiquity (AD 150–750). From Marcus Aurelius to Mohammad*, Thames and Hudson 1971, 237–59, посебно 240–241.

¹¹ P. Brown, *The World of Late Antiquity*. Исте године објавио је чланак „The rise and function of the holy men in late antiquity“, *The Journal of Roman Studies*, vol. 61, 1971, 80–101., којим је указао на правац другачијег, савременијег, методолошког приступа касноантичких и рановизантијских студија, а посебно је утицао на будуће историографе.

¹² P. Brown, *Society and the Holy in Late Antiquity*, University of California Press 1982, 62.; E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Гибон је био под јаким утицајем ренесансних аутора попут Ђ. Вазарија и просветитеља те је олако одбацио достигнућа и утицаје византијске културе и друштва на западно-европску, в. A. Cameron, *The Byzantines*, Oxford: Blackwell, 2006, 4; A. Marccone, *A Long Late Antiquity?*, 5. Брауновску идеју да није дошло до пада и регресије у периоду касне антике али и средњег века неки истраживачи су подржали, в. L. Scacco Ruggini, *Il Tardoantico: Per una tipologia dei punti critici*, in: pt. 1: *Crisi e trasformazioni*, 33–44, док су други задржали релативно песимистичан став в., A. Carandini, *Letà tardoantica*, in: *Storia di Roma*, vol. 3, 1–2, ed. A. Schiavone, Turin 1993.; A. Carandini, *L'ultima civiltà sepolta o del massimo oggetto desueto*, secondo un archeologo, in: *Storia di Roma*, 11–38.

тих година 20. века новом генерацијом истраживача.¹³ Новија истраживања махом се слажу да падом Рима, 476. године, није дошло до уназађивања, пада, кризе и „мрачног доба“ већ је, напротив, наступио период трансформације и транзиције. Стога, „касна антика“ почиње да се схвата као засебан ентитет који има своје законе и особености, те представља важно доба у историји европске културе. Његова широка периодизација (како смо већ поменули досеже некад и до 1000. године) омогућила је сагледавање једног изузетно узбудљивог периода у људској историји које је испуњено разноврсношћу, креативношћу и непрестаним развојем и културним растом.

Осим П. Брауна на овом пољу истакли су се други аутори попут Аверил Камерон (Averil Cameron) и Брајан Вард-Перкинса (Bryan Ward-Perkins) који су такође промовисали овај пут проширујући га на остале крајеве Римског царства (дакле не само Медитеранског басена) на германске и англо-саксонске оквири.¹⁴ Уз њих својим радом истичу се још Андреа Ђардина (Andrea Giardina), Санто Мазарио (Santo Mazzarino) и Арналдо Марконе (Arnaldo Marcone), да поменемо само неке.¹⁵ Они су покренули нека од важних питања у науци која се тичу различитих дисциплина бавећи се проблемима као што су развој и ширење хришћанства и неоплатонизма, етничке и лингвистичке промене које су настале налетима пре свега варвара, потом економске кризе, свеукупног пада система вредности, питања развоја уметности, трговине, климатских промена, миграција и сл. Управо ово шире и свеобухватније интересовање сазрело је уз Броделов концепт модела *longue durée* истражен у делу „The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II“ а који заступа став да промене у друштву и идејама нису резултат дела појединих људи и/или догађаја већ су резултат дуготрајних промена у друштву.¹⁶ Стога, на самом прагу двадесет и првог века удаљавамо се од империјалистичке идеологије која је истицала политичке и културне границе, те улазимо у једно „политички коректно“ друштво базирано на асимилацији и акултурацији.¹⁷ Последица оваквих тумачења је смештање касне антике дубље у векове¹⁸ и проширивање граница Римског царства укључивањем јерменске, сиријске и коптске културе у оквири из-

¹³ K. Weitzmann, *Age of Spirituality: Symposium*, ed. K. Weitzmann, The Metropolitan Museum of Art, New York, Princeton University Press 1980, 1 ff.

¹⁴ A. Cameron, *The Mediterranean World in Late Antiquity*, London and New York 1993; id., The 'long' late antiquity: a late twentieth-century model, in: *Classics in Progress: Essays in Ancient Greece and Rome*, ed. T. P. Wiseman, British Academy, Oxford University Press 2012, 165–193.; id., Culture Wars: Late Antiquity and Literature, in: *Mélanges e l'honneur de J.-M. Carrière*, ed. C. Freu, S. Janniard, Bibliothèque de l'Antiquité Tardive (forthcoming); B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome and the End of Civilization*, Oxford 2006.; id., *From Classical Antiquity to the Middle Ages. Urban Public Building in Northern and Central Italy, AD 300–850*, Oxford University Press, 1984.; *New Perspectives on Late Antiquity*, ed. D. H. De la Fuente, Cambridge Scholars Publishing 2011. Овде треба нагласити да се Б. Вард-Перкинс систематично бавио проблемима касне антике као и периоду транзиције из античког у средњовековни свет, наглашавајући важност континуитета између њих.

¹⁵ A. Giardina, *Esplosione di tardoantico*, 157–180.; id., *Préface*, 11–18.; id., *The Transition to Late Antiquity*, 743–768.; A. Marcone, *La Tarda Antichità o della diffi coltà delle periodizzazioni*, 25–36.; id., *A Long Late Antiquity?*, 4–19.; S. Mazzarino, *La fine del mondo antico. Le cause della caduta dell'impero romano* (1959), Bolla-ti Boringhieri 2008.

¹⁶ F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the age of Philip II*, University of California Press 1996.

¹⁷ F. K. Haarer, *Writing Histories of Byzantium: the Historiography of Byzantine History*, in: *A Companion to Byzantium*, ed. L. James, Blackwell Publishing 2010, 17.

¹⁸ P. Brown, *The Rise of Western Christendom: Triumph and Diversity, AD 200–1000*, 2nd edition, Wiley-Blackwell 2003. Као што смо већ поменули, неки истраживачи се не слажу са овом Брауновском идејом истичући да се тиме криви и нарушава историја западне Европе око 400. године, и Егејске регије око 600. године, в. B. Ward-Perkins, *The Fall of Rome: And the End of Civilization*, 170.

учавања.¹⁹ Најжустрији коментари који оповргавају овакав став у науци тичу се разлога пада Рима односно пада западног дела Римског царства. Да ли су криви хришћани, високе таксе које су као веома тешко бреме пале на плећа грађана, Ромеја, да ли су варварска освајања та која су пресудила, или пак корени њеног пада сежу дубље у античку прошлост?²⁰ Да ли је пад Рима означавао крај класичног света? У анализи различитих мишљења, ставова и аргумената ипак смо најпре склони прихватању тезе А. Камерон која сматра да су бројни фактори, како спољашњи тако и унутрашњи довели до њеног краха и напослетку краја.²¹ Управо тај донекле помирељски став је чини се и најближи заокруживању овог изузетно комплексног проблема у историографији.

Ново и другачије разумевање периода од 3. до 7. века настало је, осим поменутих, захваљујући још археолошким ископавањима, материјалним остацима, новим техникама проучавања и датовања а потом и врло важним тумачењима историчара уметности. Антрополошки приступи,²² родне студије, реторика, комуникација, трговина, потом нови приступи хагиографским, апокрифним и теолошким текстовима у религијским студијама отварају нам сасвим ново поглавље живота, обичаја, културе, језика, социјалног статуса човека касне антике. Али и поред свега тога проблеми и даље остају.²³

Терминологија се намеће као први и врло јасан проблем, обзиром да дефиниција неминовно зависи од више фактора. Наиме, у зависности од географског поља изучавања научници су склони да користе термин позно римски период уколико се баве феноменима насталим на тлу западне Европе, док се за источни део Римског царства, тзв. Византије истраживачи чешће користе термином рано византијски.²⁴ Чини се стога да је касноантички термин свеобухватнији како у географском тако и историјском (хронолошком) смислу. Истовремено он омогућава мултикултуран приступ који раздваја окове традиционалног проучавања овог раздобља и замагљује границе између класичног периода антике и хришћанског раздобља, те је сходно томе теже периодизацију „рационализовати“ и сместити у неке оквире. На тај начин долази до временског продужавања разматрања периода тзв. касне антике на време од око 250. до око 800. године чиме се обухвата период почетка развоја и ширења хришћанства, а завршава се развојем исламске вере²⁵ и иконоборства на истоку а на западу крунисањем Карла Великог за цара. Управо у тој чињеници можемо видети напоре научника који теже ка истицању континуитета те сходно томе продужавању временских и географских оквира изучавања. У том контексту ислам се сагледава као природни наставак, чак „кулминација“ античког наслеђа и културе.²⁶

¹⁹ *The Transformation of the Roman World AD 400–900*, ed. L. Webster, M. Brown, University of California Press 1977.

²⁰ J. H. W. G. Liebeschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford University Press 2003. У свом делу он се више окреће идеји већих „катастрофа“ које су утицале на пад а потом и поделу Римског царства, него на дугорочне догађаје који су царство лагано и спорадично крунили. Његовој идеји приклонио се Б. Вард-Перкинс сматрајући да је терминологија трансформације и транзиције отишла предалеко. Да ли је римски империјализам био тај који је отишао предалеко и условио сопствени пад, питамо се?

²¹ A. Cameron, *Cambridge Ancient History*, vol. XIII, (edited jointly), Cambridge University Press 1998.

²² Дела С. Geertz, *Local Knowledge*, New York 1983. и *The Interpretation of Cultures*, New York 1973. су утицала на историчаре античког раздобља у формирању терминологије у будућим истраживањима.

²³ A. Cameron, *The Byzantines*, passim.

²⁴ Г. Острогорски, *Историја Византије*.

²⁵ A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey*, 2 vols., Johns Hopkins University Press 1986.

²⁶ A. Cameron, *Cambridge Ancient History*, vol. XIII, passim.

Осим проблема дефинисања терминологије, полемике су настале и око разумевања и проучавања историје и културне историје која није, сложићемо се, ишла увек руку под руку. У том контексту поставља се питање шта чини данас Европу и њено културно наслеђе? Таква питања неминовно повлаче анализу етничке припадности и идентитета становништва Римског царства у периоду „касне антике“ односно онога што је А. Камерон дефинисала као „етногенезу“ варвара.²⁷ Наиме, термин „Византија“ није се употребљавао све до 16. века, већ су се „Византици“ називали Ромејима (*Romaioi*) те су очекивано сматрале своје царство Римским (Цариград је био Нови Рим).²⁸ Осим тога, Византинци су били дубоко инволвирани у етногенезу околног становништва — Бугара, Руса, Срба, Мађара, потом становника западне Европе и исламског света и као такви били врло упућени у формирање будуће Европе какву мање-више данас познајемо.²⁹ Какав је њихов однос био према варварским племенима или Сасанидима, у којој мери је хришћанска вера обликовала друштво или су у томе учествовале миграције народа, етничка припадност или језик, остаје отворено. Наиме, и поред врло оптимистичне Брауновске дефиниције³⁰ и хронолошких оквира које је предложио полемике су и даље актуелне и врло активне. Интересантно је приметити да у оквиру предложених периодизација када је културна историја у питању П. Браун нуди један посве нов приступ, који ослобађа науку наметнутих и доста строгих оквира, отварајући поља историјске психологије, психоанализе и колективне психологије.³¹

Велики помак у освешћивању, бољем разумевању и свеобухватнијој анализи, као што смо већ поменули, додатно су пружила нова археолошка открића и пратећа визуелна уметност које су истовремено отвориле нова поља у проучавању социолошких, културних, антрополошких и родних студија. Овде морамо нагласити да историјска периодизација не иде увек у корак са развојем нпр. литерарних дела или остацима визуелне културе. Уметност се наиме дуго ослањала на класичну античку традицију те је врло тешко развојити један период од другог.³² Таквим сазнањима је додатно допринело интензивније истраживање до скоро занемариваних области истока, попут сиријских, јерменских, грузијских, исламских или коптских, а које су такође утицале на питања и разматрања периодизације првих векова нове ере.³³ У складу са овако широким географским и хронолошким распо-

²⁷ A. Cameron, *The 'long' late antiquity*, 173.

²⁸ C. Mango, *Byzantium: The Empire of New Rome*, Charles Scribner's Sons 1980, 1.

²⁹ A. Cameron, *The Byzantines*, passim.

³⁰ Утицај Питера Брауна је био толики да је Аверил Камерон предложила и увела такозвани „Брауновски модел“ за дефинисање и означавање његових иновативних идеја на пољу касне антике, в. А. Камерон, *The Mediterranean World in Late Antiquity*, 7.

³¹ E. R. Dodds, *Pagan and Christian in an Age of Anxiety. Some Aspects of Religious Experience from Marcus Aurelius to Constantine*, Cambridge University Press 1965.; P. Brown, *The Cult of Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, University of Chicago Press 2009.; P. Brown, 'SO Debate: The World of Late Antiquity Revisited', *Symbolae Osloenses* 72 (1997), 55–65.; P. Brown, *The Rise and Function of the Holy Man in Late Antiquity*, 80–101.

³² Данас у науци археолошка открића имају значајнију и већу улогу у кројењу и уобличавању историографије касноантичког раздобља. Томе је доста допринео J. W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London 1972., који је у свом делу шири границе којим се касноантичко раздобље до тада давило. Такође, важно је истаћи да се и међу историчарима попут А.-И. Маруа (Henri-Irénée Marrou) развила идеја да, када је уметност у питању, не можемо говорити о паду, в. Н.-И. Марруа, *Décadence romaine ou Antiquité tardive? IIIe–VIe siècles*, Paris 1977.; id., *Saint Augustin et la fin de la culture antique*, Paris 1938. На тим основама С. Мазарино предлаже термин „democratizzazione della cultura“, в. S. Mazzarino, *Il basso impero. Antico, tardoantico ed era costantiniana*, vol.1, Bari 1974, 74–98.

³³ Новијим истраживањима располажемо са више информација те нам је омогућено свеобухватније проучавање друштва у познијем периоду касноантичког раздобља. Тако се периферни делови Римског

ном отварају се бројна питања везана за оне области које су се без обзира на припадност великом Царству ипак развијале засебно, имајући у виду пре свега политичку историју, као што је случај са поднебљем Балкана.

Обзиром да је уметност главни репрезент касноантичке културе историчари уметности су се трудили, некако вештачки рекли бисмо, да нађу одговарајући термин који би подручје касно римског медитеранског света најбоље дефинисао. Први који је приступио овом проблему и који је позно римски период дефинисао свакако је био А. Ригл, анулирајући могућност „пада“ у уметности (гледе класичних идеала). Иако се није служио термином касна антика јасно је да се кретао унутар ових хронолошких оквира. Наиме, концепт касне антике је у овој дисциплини вероватно под већим знаком питања него што је у другим дисциплинама, што се види на примеру каталога изложбе Курта Вајцмана (Kurt Weitzmann) „Age of Spirituality“³⁴ из седамдесетих година прошлог века, а који се бави периодом од 3. до 7. века или пак у књизи Ернста Кицингера (Ernst Kitzinger) „Byzantine Art in the Making“³⁵. У обликовању и дефинисању што је могуће ближе и прецизније терминологије научници су се већ на самом почетку истраживања посветили питањима стила. Расправа око питања стила (прво код Кицингера који сматра да је дводимензионалност била главна карактеристика ранохришћанске уметности) настала из новонастале религијске атмосфере, а која је далеко одступила од класичних идеала, дуго је била главни предмет проучавања.³⁶ У том контексту 6. век је виђен као период „поларизације“, „регенерације“, „конфликта“, „синтезе“, линеарног развоја стила од класичне ка хришћанској уметности која је кулминирала око 550. године у великим решењима апсидалних простора Синајске и Равенске цркве. Тада уметнички токови доста одговарају оним које ћемо видети на тлу Византије након иконоборства те они чине „прелаз“ из антике у средњи век. Свакако не можемо пренебрегнути чињеницу да је хришћанска уметност настала из царског култа (касније тако настаје ликовни систем идеје о спасењу) — али те промене нису виђене као духовност новог доба обучене у рухо хришћанске вере већ да су настале унутар самог царског римског култа. Који год да је случај не можемо побећи од чињенице да је уметност у великој мери искројила токове мисли историчара везаних за овај период. И овде је главну реч имао П. Браун који, чини се, изједначава термине касноантички и позно римски ипак смо склони веровању да се касноантички термин односи на културни и интелектуални живот, док позно римски на друштво и власт.

Последњих година на научну сцену ступају нове млађе генерације научника, попут Јаша Елснера (Jas Elsner)³⁷ који указује на нове правце развоја и анализе у до-

царства данас разумеју као засебни ентитети али и као део једне веће целине која је свакако утицала на обликовање друштва и времена којим се горепоменути период бави, в. А. Н. М. Јонсон, *The Later Roman Empire, 284–602: A Social, Economic, and Administrative Survey, vol. 1*, Johns Hopkins University Press 1986.

³⁴ K. Weitzmann, *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, Metropolitan Museum of Art 1979.

³⁵ E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making. Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art, 3rd-7th century*, Harvard University Press 1977. Допринос хронолошким и теолошким оквирима дали су још Андре Грабар (A. Grabar, *The Beginnings of Christian Art, 200–395*, London 1967) и Р. Бјанки Бандинели (R. Bianchi Bandinelli, *Rome: The Center of Power, 500 B.C. to A.D. 200*, London 1969) у едицији А. Malraux, *The Arts of Mankind*, из шездесетих година двадесетог века.

³⁶ Виђена у том контексту античка уметност је посматрана као натуралистичка, природна, идеалних пропорција, за разлику од средњовековне, хришћанске, која је више шематизована и апстрактна, в. J. Elsner, *Late Antique Art: The Problem of the Concept and the Cumulative Aesthetic*, in: *Approaching Late Antiquity: The Transformation from Early to Late Empire*, ed. S. Swain, M. Edwards, Oxford Scholarship Online 2006, 1.

³⁷ J. Elsner, *Art and the Roman Viewer: The Transformation of Art from the Pagan World to Christianity* (Cam-

мену историје уметности, као што је примена нових метода у анализи касноантичке и рановизантијске културе уз помоћ знања визуелне уметности антике. Он посебно истиче да су се све религије другог и трећег века (митраизам, неоплатонизам, хришћанство) кретале у истом правцу тзв. симболичне уметности (нпр. поворка мученика и мученица у цркви Сан Аполинаре Нуово у Равени који не приносе жртву, већ су жртва, и то он подразумева под трансформацијом религиозне уметности из паганске у хришћанску).³⁸ Такође, сматра да је препозната дихотомија или дуализам стилских „трендова“ код научника неправедно подељена на класично насупрот не-класичном (антикласичном) или уметничких токова центра насупрот периферији.³⁹ Стога уместо речи дихотомија он предлаже термин плурализам.⁴⁰

Осим сагледавања историјских околности друштва касно античког периода важно је сагледати и одговорити на питања: зашто се касно античка уметност удаљила од класичних идеала (ако јесте како, обзиром да можемо наћи хришћанску уметност која је уско повезана са својим паганским претходницима)? Какав је однос текста и слике? Какав је био однос човека тог времена према ликовним делима и њеним симболима (нпр. свастика, Соломонов чвор и др.) а како ми данас треба да се опходимо према хришћанској уметности у касној антици (ако она уште као таква и постоји)? Да ли треба ову уметност упоређивати са делима насталим у средњем веку (овде не можемо пренебрегнути чињеницу да је дошло до редефинисања идеала онога што схватамо уметничким)? И на крају, посматрањем предмета гледалац се уклапа у оквире онога што зна, али да ли оквир трансформише оно што посматрач види и да ли се он мења у односу да искуство и доживљај посматрача? На нека питања Ј. Елснер нуди за сада чини се задовољавајући одговор где указује да се, шире гледано, период првог и шестог века стилски и иконографски свакако разликују. Те промене се огледају у напуштању натурализма као главног и кључног канона грчко-римске традиције, иако ће ови „трендови“ доживети своју ренесансу већ половином 12. века.⁴¹ Ове промене оправдавају потребу за дефинисањем анализираних раздобља касноантичким.⁴² Али, и поред неопходности дефинисања треба имати на уму да су управо предложене дефиниције уједно и препрека обзиром да често изазивају предрасуде и претпоставке (о античкој и/или рано византијској уметности које у неку руку пресецају природни ток уметничког развоја онога што називамо касна антика). Наиме, ради се у времену уплива различитих култура, обичаја, језика, те сходно томе настају различите интерпретације онога што данас препознајемо као класично или хришћанско. Арналдо Марконе стога наводи да смо дошли

bridge Studies in New Art History and Criticism), Cambridge University Press 1997. Он се посебно бавио и питањима уметности у периоду касне антике, в. id., *Late Antique Art: The Problem of the Concept and the Cumulative Aesthetic*, 1–41; id., *The Changing Nature of Roman Art and the Art-Historical problem of Style*, in: *Late Antique and Medieval Art of the Mediterranean World*, ed. E. R. Hoffman, Blackwell Publishing 2007, 11–19. Елснер не признаје категоризацију просторно-временских оквира обзиром да се ради о периоду више различитих култура у којем је хришћанство било само део једног већег политичког ентитета. Хришћанство он види као део касне антике.

³⁸ Ibid.

³⁹ J. Elsner, *Late Antique Art: The Problem of the Concept and the Cumulative Aesthetic*, 4.

⁴⁰ Ibid. Ово посебно важи за периферне делове Римског царства, међу којима свакако убрајамо и подручје Балканског полуострва, где је варијетет стилова врло присутан.

⁴¹ Ibid., 5.; J. Elsner, *Image and Ritual: Reflections on the Religious Appreciation of Classical Art*, in: *Classical Quarterly* 46, no. 2, 1996, 515–531.

⁴² Морамо нагласити да појам касна антика постоји само у домену савременог научника телеолошки повезан са оним што следи. Едвард Џејмс наводи да су историчари и историчари уметности имали потребу за дефинисањем врло специфичног раздобља у људској историји, в. E. James, *The Rise and Function of the Concept „Late Antiquity“*, *Journal of Late Antiquity* 1.1, 2008, 20–30.

до тачке када схватамо да је врло тешко, чак немогуће, раздвојити антички од средњовековног периода у смислу јасно омеђених хронолошких оквира.⁴³

Без обзира на дугачку хронологију касноантичког раздобља и чињеницу да ће до 7. века нестати некадашње Римско и Персијско царство, уметност ће наставити да живи, и то управо на темељима постављеним у том периоду. Али, будући да већ од средине трећег века долази до постепене транзиције из римског (паганског) у средњовековни (хришћански) свет, примат преузима хришћанска култура. Такав је случај управо са подручјем Балкана где су се развијале, као одвојене „струје“ ранохришћанска и рановизантијска уметност које, иако у почетку виђене као декадентне и примитивне, данас се поштују као позитивни аспекти касноантичког тј. позно римског раздобља. Оне су виђене као једна нова антика, нека друга цивилизација саграђена на хришћанским основама, све до доласка и ширења исламске вере. Она је окарактерисана израженом религиозношћу, духовнијим добом, што се закључује на основу дела која су до данас остала сачувана. Стога ћемо често у историографији наићи на термин ранохришћанска уметност пре него касноантичка. Мада смо, морамо нагласити, склони разматрању идеје да је касноантички термин свакако свеобухватнији обзиром да разматра аспекте визуелне културе хришћанских и не-хришћанских народа.

Нема сумње да је касна антика отворила нова и веома интересантна поља проучавања, како географски, историјски тако и ликовно али морамо дефинисати методолошку основу за правилно уобличавање и категоризовање раздобља: које су полазне тачке нашег проучавања, о којој области говоримо и које су то реалне категорије визуелне продукције овог раздобља. Данас је интердисциплинарна студија касне антике неопходна јер нуди врло значајан приступ који би нам омогућио боље разумевање најзначајнијих и најутицајнијих феномена овог периода у историји. Она подразумева социо-политичку, културну, економску, духовну динамику (попут дела G. W. Bowesock, P. Brown, O. Grabar, *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*).⁴⁴ Чини се да је више него икад важно бавити се овим раздобљем и то удруженим снагама поља историје, историје уметности, археологије, филологије, филозофије, социјалне и религиозне историје не би ли се пружила трансверзална анализа свих промена класичног наслеђа које је обликовало свет који данас познајемо.

Оно што можемо закључити је да, како нам је наука показала до данас, период касне антике може стајати самостално у оквиру периодизације културне историје и да је оповргла традиционална размишљања и ставове везане не само за овај период већ и класичну и средњовековну историју и њен свет. Рачунамо на младе нараштаје и њихову заинтересованост за овај период у људској историји, али и на искуство старијих да отворе ово до сада помало уназађено поглавље. У том контексту треба разумети средњовековну уметност као реинтерпретацију концепта мимезиса баш како је практикују византијски уметници на путу уважавања реалне сложености ликовних односа, а не као ону која доживљава пад и над којом доминира стерилна имитација класичних модела.

⁴³ A. Marccone, *A Long Late Antiquity? Considerations on a Controversial Periodization*, 14.

⁴⁴ G. W. Bowesock, P. Brown, O. Grabar, *Late Antiquity. A Guide to the Postclassical World*, Cambridge 1999, ix. Полицентричност је нешто што одликује и чини ово дело значајним. Хронолошки покрива период од друге половине трећег века до краја осмог века, а географски обухвата подручје Медитерана, Блиског Истока и данашњи Иран. Интересантно је приметити да су аутори у потпуности одбили идеју пада како Царства тако и културе. Такође, толеранција и преплитање култура представљају још један важан феномен који карактерише у овом делу поменуто раздобље.